

çekmemek için “Millet Bahçesi” adı yerine “Belediye Bahçesi” ifadesi kullanma eğilimi varsa da; belgelerde ve halk arasında “Millet Bahçesi” sözcük grubunun kullanımına yer verilmiştir. Abdülhak Şinasi Hisar, “Çamlıca’daki Eniştemiz” adlı romanında Çamlıca Millet Bahçesi için “*gariptir ki o zamanlarda bile bu isimle çağrılmasına cesaret olunan Millet bahçesi*” biçimindeki anlatımıyla kullanımın devam ettiğini kaydeder (Hisar, 2088, s. 25).

II. Abdülhamid döneminde kullanılmaktan sakınılacak sözcüklerin sayıca fazlalığından ve bunlardan birinin “millet” diğerinin ise “hürriyet” olduğundan söz edilmekteyse de (Berkes, 2010, s. 350); yapılan yazışmalardan da anlaşılacağı gibi, “Millet Bahçeleri” ifadesi II. Abdülhamid dönemi belgelerinde yer almıştır. “Millet” sözcüğünün bahçe adı olarak kullanımı 1870’li yıllara ait arşiv belgelerinden başlayarak II. Meşrutiyet dönemini de kapsayacak biçimde bir süreç izler ve 1920’de son bulur. “Hürriyet” sözcüğünün kullanımı ise II. Meşrutiyet ile gerçekleşir. Çünkü halkın dilinde II. Meşrutiyet bir “hürriyet hareketi”dir. Kimi zaman iki sözcük kent alanları için bir arada kullanılabilir. Söz gelimi, Trabzon’da Hürriyet Meydanı’nda Millet Bahçeleri yer almıştır (BOA., DH.İD., Dosya no: 70, Gömlek no: 12).

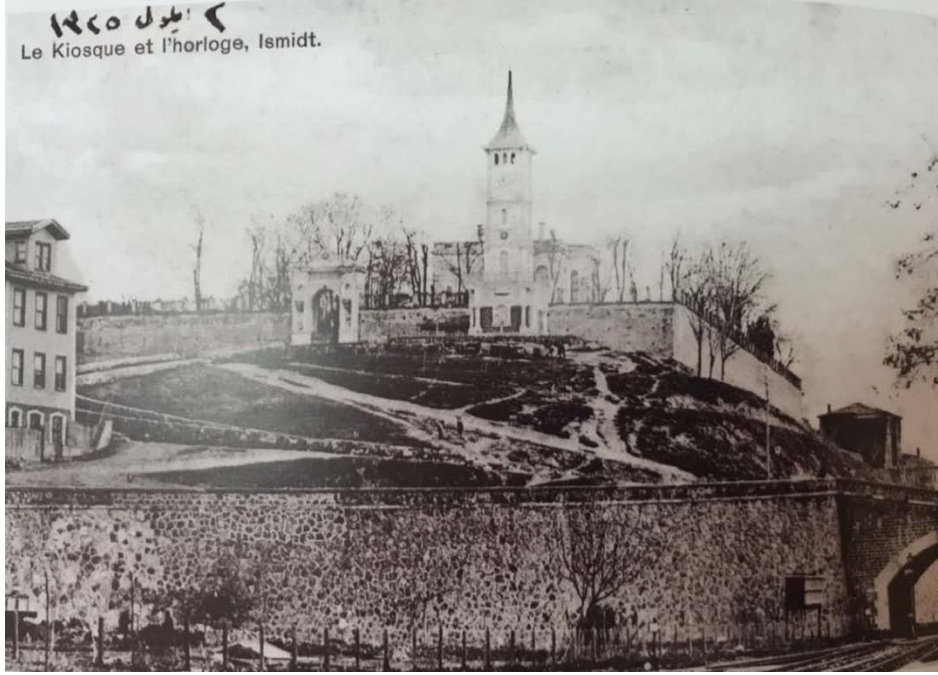
“Hürriyet” sözcüğünün bahçe adını nitelemesine ilişkin bir örneğe II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul’da rastlanmıştır. Üsküdar’da Şemsi Ahmed Paşa Sarayı’nın bulunduğu arsaya ilişkin olan bu örnekte olay, II. Abdülhamid tarafından Redif Paşa’ya ihsan edilen saray arsasının paşanın vefatıyla mirasçılara intikali yapılarak senet verilmesi sonrasında gelişir. Mirasçılar arsayı bir yabancıya satmaya teşebbüs ettiğinden bu alanın “Gezi mahalli” olarak ve “Hürriyet bahçesi” adıyla adlandırılmak üzere, Üsküdar Belediye Dairesi’ne terk edilmesi hakkında semt sakinleri tarafından verilen arzuhaller üzerine bu tür bina ve arsaların sahipliğinin doğrudan doğruya Beytülmal’e ait olması gerektiği ifade edilmiştir (BOA., [27 Recep 1328/4 Ağustos 1910], BEO., Dosya no: 3789, Gömlek no: 284116). Sermet Muhtar Alus’un kaydettiklerine göz atılacak olunursa, 1939 yılında Şemsi Paşa Sarayı’nın bulunduğu alanın “Şemsi Paşa Meydanı” olduğu tespit edilir (Evren, 2010). Pervititch Haritaları’nda da görüldüğü gibi Şemsi Paşa Külliyesi’nin sağında çiçek bahçeleri ve cadde ile ayrılan alan “Şemsi Paşa Meydanı” olarak adlandırılmıştır (Pervititch, t.y., s. 258).

Bir Osmanlı milleti oluşturma fikrinin kent mekânındaki karşılığı olarak görülebilecek “Millet Bahçeleri” tanımlaması ve bu bahçelerin ortaya çıkış tarihlerine bakıldığında, geç kalmış bir Tanzimat projesi olduğunu düşündürür. Bu sebeple bazı araştırmacılar tarafından “Millet Bahçeleri”, Tanzimat anıtlarının içinde değerlendirilmiştir (Avcı, 2017, s. 135). Bir Osmanlı milleti oluşturma siyasetinin ciddi olarak II. Mahmud döneminde ortaya çıktığı ve Osmanlı milleti fikrinin en fazla Tanzimat dönemi paşalarından Âlî ve Fuâd Paşalar zamanında gündemde olduğu bilinmektedir. Fransız kaidelerinin, ümmetin reyleri ile milletler teşkil etmenin temsilcisi III. Napolyon da bu batılılaşmış paşalara dayanak olmuştur. Sultan Abdülaziz devrindeki Fransızvârî islâhât ve bu islâhâtın simgesi olan Mekteb-i Sultânî’nin hep bu sistemin örnek alınmasından ortaya çıktığını ifade eden Akçura’nın verdiği bilgiler dikkate alındığında (Akçura, 2015, s. 76-77); Osmanlı milletinin görünürlüğü’nün kentsel alanlarda da gerçekleştirilmesine ilişkin bir projenin parçası olan “Millet Bahçeleri”nin Avrupa’daki örneklerinin varlığı da itici güç

oluşturmuştur. 19. yüzyıl başlarında İtalya, Almanya ve İngiltere'de halka açık bahçeler faaliyet içindedir. Ancak, Avrupa'da yönetici kadrolarıyla, özel donanımlarıyla ve yönetmelikleriyle halka açık bahçelerin doğuşu 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir (Gürkaş, 2003, s. 13).

Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında ise 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra "Millet Bahçeleri"nin imparatorluğun pek çok kentinde büyük bir heyecanla inşa edildiği tespit edilir. 20 Safer 1327/29 Mayıs 1902 yılında yazılmış bir evrakta, İzmir'de bulunan ve bulunduğu yerin önemine uygun olmayan kışlanın yıkılması, şehrin daha elverişli bir mevkiinde inşa edilmek üzere arsasının belediye dairesine bırakılması önerilmiştir. Bu arsada bir millet bahçesi, kütüphane, tiyatro inşası öngörülmüş ve bu yapıların inşaat masrafı için belediye adına bir piyango çekilişi yapılması düşünülmüştür. Ayrıca söz konusu kışla ile civarında yapılacak hapishanenin konumlarını tayin ederek, keşiflerini yapmak üzere Harbiye Nezareti'nden bir erkân-ı harbiye zabiti yönlendirilmesi istenmiştir. İzmir'in "şerefine artmasına ve ilerlemesine (medenileşmesine)" hizmet edecek olan bu mekânların inşaatının ertelenmesi uygun bulunmamış ve inşaata başlanabilmesi için piyango yapılmasına izin istenmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 2765, Gömlek no: 43). Haritalar incelendiğinde, İzmir'deki kışla yapısının yıkılmasıyla oldukça geniş bir alan tanımlayan talim yerinin daha da büyüyeceği ve kent içinde bir bahçe yapımının daha kolaylaşacağı görülür. İzmir'den gelen bu talebin bir kent içi dönüşüm girişimi olduğu kuşkusuzdur. Ancak, "Millet Bahçesi" oluşturmak için her kentte farklı şartlar ve hikâyeler olduğunu da düşünmek gerekir.

Bir başka örneğe 18 R 1306/22 Aralık 1888 yılında İzmit'te rastlanır. İzmit Mutasarrıflığı'na yazılan bir evrakta, İzmit'te bulunan Kasr-ı Hümayûn'un saltanat kapısının önündeki meydanın (Fot.: 4) bazı yerlerinin çukurlaşması nedeniyle yağışlı havalarda içlerine su biriktiği ve bataklık haline geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu meydanın toprakla doldurularak düzeltilmesine başlanmış ve bu sırada saltanat kapısına giden yolun da tamir edilerek kapının civarında belediye adına havuzlu bir Millet Bahçesi yapımına girişilmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 1577, Gömlek no: 16 ve Dosya no: 1582, Gömlek no: 57).

Fot. 4: 1900'lü yıllara ilişkin bir fotoğrafta İzmit Saat Kulesi ve Kasır-ı Hümayûn'un saltanat kapısı civarında bazı düzenlemelerle yeşil alanların yaratıldığı görülmektedir (Zamanın Aynasında Kocaeli, t.y., s. 178). Bugün bu alanın kullanımı kafelerin verdiği hizmetle sürmektedir.

Sadece belediye, adliye, kasır veya hükümet konaklarının veya kamu yapılarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmayan bu kent mekânları batılı eğlence anlayışının simgesi olan bazı yapılar veya kulüplerle bir bütün olarak düşünülmüştür. Bahçedeki eğlenceler, bahçeyi paylaşan bu yapılardaki organizasyonlar sayesinde gerçekleştiğinden, yapıların mekânın kullanımına olumlu katkıları olmuştur. Söz gelimi, Mirgün (Emirgân) Millet Bahçesi'nde Mirgün Boyacıköy İttihat Kulübü yer almıştır ve bu kulüp tarafından geliri tamamıyla Çırçır yangınından zarar görenlere verilmek üzere 30 Ağustos 1324/12 Eylül 1908 tarihinde bir eğlence düzenlenmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 1291, Gömlek no: 42). Kültür ve sanat faaliyetlerinin halka taşınması açısından "Millet Bahçeleri" önemli bir işlev yüklenmiştir. Zeytinburnu ile Bakırköy arasında yer alan Yenimahalle'de tren yolu üzerinde de bir Millet Bahçesi olduğundan söz eden Sermet Muhtar Alus, Salı ve Cumartesi günleri tiyatro kumpanyalarının burada tulûat ve dram oynadığından, akşamları ise mehtaplı gecelerde incesaz çalındığından söz eder (URL 1).

İstanbul'da ya da uzak eyaletlerde kent halklarının bir "Millet Bahçesi" sahibi olması çok kolay olmamaktadır. Seçilen alanların belediyeye tahsis edilmesinde oldukça büyük sorunlarla karşılaşıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bahçe yapmak için seçilen alanların kent merkezine yakın olması bakımlı ve temiz kalmaları için kaçınılmazdır. Aynı zamanda halkın bahçeye olan ilgisinin sürekliliğinin sağlanması nedeniyle kolay ulaşılabilecekleri yerde bulunmaları gerekmektedir. Bu sebeple eski mesire alanlarında olduğu gibi, bahçenin doğal güzelliğinin, manzarasının veya içilebilir bir suyunun olması gerekli görülmemiştir. "Millet Bahçeleri" ticari amaçla kent içinde üretilen arsalardan belediyeye kazanç sağlamaya yönelik bir yaklaşımla ortaya çıkarılmıştır. Söz gelimi, Yanya Kasabası'nda halka ait bir "tenezzühgâh"ın düzenlenmesi halk tarafından

istenmiş ve batıda bulunan Emlâk-i Hümayun'dan 70 dönüm ekilmiş alanın "Memleket Bahçesi" yapılmak üzere bırakılması Yanya Vilayeti İdare Meclisi tarafından yazılı olarak talep edilmiştir. Yanya Kasabası'nda mîrî emlâke ait arsanın üzerine kahvehane inşa edilerek mesire olarak kullanılması ve gelirin de inşası yapılacak olan okula tahsis edilmesi için Yanya'daki idareden bir öneri sunulmuştur. Ancak buna rağmen sonraki yazışmalarda kullanılması planlanan alanın vilayetin uygun olmayan bir yerinde bulunduğu ifade edilmiştir. "Vilayetin uygun olmayan bir yeri" tarifi bahçe mevkiinin kent merkezinden ulaşılması güç bir yer olduğunu düşündürür. Bu sebeple bahçenin imarına devam edilmeyerek bir başka tarlanın kullanılması vilayet yönetimi tarafından uygun görülmüştür. Yanya İdare Meclisi üyelerinin mühürlerinin bulunduğu bir evrak, bu girişimden vazgeçiş sebeplerini biraz daha detaylandırır. Belgeye göre, "Memleket Bahçesi" olarak inşa edilmesi istenen yer, Yanya kasabası Lonca Mahallesi'nde "Bardaki Bahçesi"dir. Burası Üçüncü Ordu Müşiri Derviş Paşa'nın Yanya Valiliği zamanında mesire olarak kullanılmıştır. Ayrıca bazı ağaçlar dikilerek bahçe haline dönüştürülmüş ve bahçenin geliri Rüşdiye Mektebi'nin idaresi için bırakılmıştır. Ancak bu bahçenin uygunsuz bir yerde olması dolayısıyla imarı sürdürülememiştir. 509 kuruş masraf yapılarak Tırhala'dan getirilen dut fidanları dikilmişse de; tümü bakımsızlıktan kurumuş olduğundan arsanın imara uygun olmadığına karar verilmiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 2087, Gömlek no: 9).

Ulaşımı kolay ve sürekli göz önünde bulunan kent mekânlarının "Millet Bahçesi" olarak dönüştürülmesi için aynı zamanda yine kent içinde etrafında konutların sıralandığı, yoldan kolaylıkla ulaşılabilen, geniş ve ağaçlıklı yeşil bir alana sahip olması, tercih edilmesi için bir sebep olarak görünür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir fotoğraf değerlendirildiğinde bahçe düzenlemelerinin çeşitliliği hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır. Fotoğrafın arka yüzünde yer alan "İşkodra Bahçesi" notu (Fot.: 5), bu görüntünün İşkodra'ya ait olduğunu gösterir. Fotoğrafta resmin ortasında yer alan yarım daire formundaki yapının arka tarafında birbirinden ayrık bazı yapıların olduğu, önünde ise yine yapının çizgilerine uygun biçimde eğrisel biçimde formlarda ve hepsine eşit boy verilmiş kısa yeşil bitkilerle sınırlanan çim alanların düzenlendiği görülür. Bandonun arkada sıralandığı ve çalgı aletlerini çaldığı bir eğlencede ya da bahçenin açılışı sırasında çekildiği tahmin edilen fotoğrafın içinde, söz konusu yeşilliklerin içbükey alanlarında konumlanan banklara oturan kişiler yer almıştır. Arkada yer alan yapının yiyecek ve içecek satılan bir dükkân olduğu tahmin edilmekle birlikte, bu yapıya sapsılan taş duvarlarla bahçenin diğer kenarlarını dolanan ahşap çitler, bahçe olarak belirlenen alanın sınırlarını kesin olarak belirlemiştir. Dolayısıyla mesire olarak tanımlanan alanlardaki geniş koruluklar ve uçsuz bucaksız yeşillik alan, kişilere mekânın sınırlarını unuttururken ya da algılanmasını güçleştirirken; şehir bahçelerinin (adları ne olarak anılırsa anılsın) sınırları kesin çizgilerle çekilmiş ve mesirelere göre küçük alanlar olarak belirlenmiştir.

Fot. 5: Arkasında “İşkodra Bahçesi” olarak not düşülmüş bir Başbakanlık Osmanlı Arşivi fotoğrafında bahçenin düzenlenişi ve halk görüntülenmiştir. Fotoğrafın sol üst köşesinde “560 Tezkire-i Seraskeri” yazmaktadır (BOA., FTG., Gömlek no: 1774).

Çoğu “Millet Bahçesi”nin ortaya çıkışı Sultanahmet⁹ ve Tepebaşı Millet bahçeleri gibi çöplük alanların dönüşümü ile gerçekleşmiştir. Kimi zaman eski mezarlıkların dönüştürülmesi de gündeme gelmiş ve bu sebeple sık sık girişimlerde bulunulmuştur. Söz gelimi, Beşiktaş’taki “Millet Bahçesi” bitişiğinde yer alan Ermeni Mezarlığı’nın bahçe haline getirilmesi için hükümet tarafından yapılan isteğe Ermeni Patrikhanesi karşı çıkmıştır. Levand Herald Gazetesi muharririnin imzaladığı 16 Kânunuevvel 1303/28 Aralık 1887 tarihli bir arşiv belgesinde; Ermeni Mezarlıkları’nın bina inşa edilecek bir arsaya ya da bahçeye dönüştürülmesinin yeni bir şey olmadığı ve emsallerinin olduğu belirtilmiştir. Ortaköy’de Taşmerdiven adlı mahalde bir Ermeni Mezarlığı bulunmaktayken bunun bir kısmının Kostan Paşa’nın nüfuz sahibi olduğu bir dönemde paşanın evinin arsası için gerek Ortaköy Kilisesi ve gerekse Patrikhanenin rızasıyla bırakıldığı belirtilmiştir. Civardaki Rum Mezarlığı da parça parça satılmıştır. Bu sebeple gazete yazarı Ermeni Patrikhanesi’nin karşı çıkışlarını anlamlı bulmadığını ifade eder (BOA., Y.PRK.AZJ., Dosya no: 12, Gömlek no: 69).

Tophanelioğlu gibi, kimi “Millet Bahçeleri”, piyasa yeri olarak tanımlanan uzun caddelerin ulaştığı noktalarda [burası Abdülaziz döneminde (1861-1876) başlıca piyasa yerlerinden biridir] ve pek çok kibar ailenin bu cadde etrafında konutlarının sıralandığı bir çevre içinde kendilerine yer bulmaktadır (Alus, 1997, s. 196). Kuşkusuz bu durum

⁹ Sultanahmet Millet Bahçesi, Cemil Topuzlu’nun Şehreminliği döneminde çöplükten kurtarılarak dönüştürülmüştür (Topuzlu, 2017, s. 150).

geniş bulvarların kent bahçeleriyle düşünüldüğü, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da görülen modern şehircilik anlayışı ile birlikte ele alınması gereken bir konudur. Ancak burada arşiv belgeleri üzerinden konunun incelenmesine devam edilerek böyle bir değerlendirmenin detaylarına girilmeyecektir. İstanbul'daki iki millet bahçesi üzerinden yapılan bazı incelemeler dönemin yerel yönetimleri için "Millet Bahçeleri"ni oluşturmanın oldukça maliyetli bir iş olduğunu düşündürür. Bu girişimler nedeniyle mahalli idareler çok farklı finansman yöntemlerini kullanmak zorunda kalmışlar ve hızlıca inşaat işine girişmek için pek çok bürokratik işlemi atlayarak kural dışı davranışlarda bulunmuşlardır. İnşa süreçleri ve tamirleri oldukça bilgilendirici olan Tepebaşı Millet Bahçesi ve Taksim Millet Bahçesi'nin bu açıdan ayrıca ele alınması uygun görünmektedir.

2.4.1. Taksim ve Tepebaşı Millet Bahçeleri İnşa ve Tamir Süreçlerinin Düşündükleri

Zeynep Çelik, Osmanlı başkentinde türünün ilk örneği olan Taksim Millet Bahçesi'nin beş yılda tamamlandığını ve 1869 yılında inşasının bitirildiğini kaydeder. Z. Çelik'e göre kusursuz bir dikdörtgen olarak tarif edilen bahçe, simetrik bir yapıda ve merkezinde biçimsel Beaux-arts ilkelerine uygun düzenlemeler, kenarlarına doğru ise daha esnek pitoresk biçimlerle tasarlanmıştır (Plan 1) (Çelik, 1998, s. 57).

Taksim'de bulunan Millet Bahçesi'nin inşası sırasında cadde tarafı dışında kalan diğer çevre duvarları tahta duvar olarak yapılmıştır. Ancak bu durum zaman geçtikçe duvarların kullanılmaz hale gelmesine neden olmuştur. Tahta duvarların harap olan yerleri, arada tamir edilerek güçlendirilmekteyse de; bu biçimde bahçenin korunması mümkün olamamıştır. Belgelere göre "çirkin" görünen, kışın yağmur ya da şiddetli rüzgârla bozulan ve harap olan tahta perdeler bahçenin korunmasına da engel olmaktadır. Bazı kişilerin bahçeye girmek için ücret vermek istememesi nedeniyle, tahta perdelerin açık ve yıkık yerlerini kullanarak içeriye dâhil oldukları ve bu durumun da bahçenin işletmesini alan kiracının zarar etmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Kiracı, bahçenin tüm çevre duvarlarının kâgir olarak inşasını talep etmiştir. Bahçenin korunması, mukavele gereği Altıncı Belediye Dairesi'nin sorumluluğunda olduğundan bu tip imar edilmiş ve düzgün bir mekânın, tahta perde ile bırakılması ve sürekli tamir ve güçlendirmeye ihtiyaç duyulması pek çok masrafın ortaya çıkmasına sebep olmuştur (BOA., ŞD., Dosya no: 691, Gömlek no: 33).

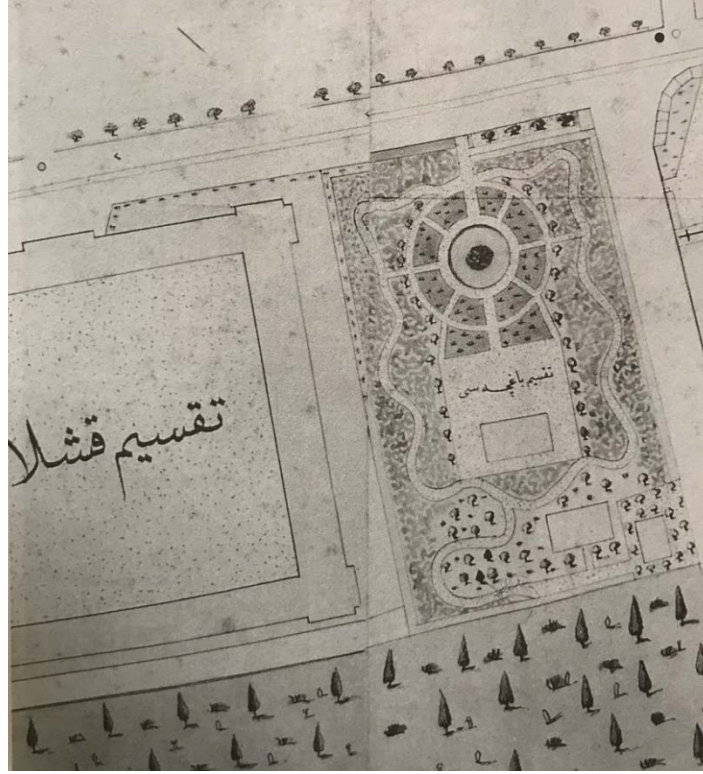
Gereklik üzerine bahçenin üç tarafının kâgir duvarla çevrilmesi Altıncı Belediye Dairesi tarafından gerçekleştirilmiş ve 3200 zira duvar, 104.490 kuruşa mal olmuştur. Söz konusu duvarın inşası için açılan münakasada zira başına 55 kuruştan daha aşağıda bir öneride bulunan müteahhit olmadığından, duvarın emaneten inşası ekonomik bulunmuş ve 22 kuruş 30 para tasarruf yapılmıştır. Ayrıca Gazhane'de kullanılmayan kirecin alınarak duvarın inşasında kullanılması nedeniyle de tasarruf yapıldığı kaydedilmiştir. Duvarın inşasında muhacirler çalıştırılmış ve bu muhacirlerin yevmiyeleri İngiliz Cemiyeti tarafından ödenmiştir. Ancak bazı bürokratik işlemler yapılmadan inşaat işlerine başlanması sorun yaratmıştır. Altıncı Belediye Dairesi'nin harcama yetkisini aşan (belediyelerin harcama yetkileri en fazla 5000 kuruşla sınırlı tutulmuştur) ve Şehremaneti'nden izin alınmasını gerektiren bu inşaat işi, kurumlar

arasında yazışmalar yapılmadan başlatılmıştır. Eski Şehremini Mehmed Paşa'nın hastalık dönemine ve vefatına da denk gelmesi nedeniyle bazı işlemlerin yürütülemediği anlaşılmaktadır. Gerekli iznin alınmaması nedeniyle duvarın inşası bittikten sonra Altıncı Belediye Dairesi'nin icraatı sorgulanmıştır. Duvarın inşasıyla ilgili olarak ilk keşif Hendesehane tarafından yapılmıştır. Konuyla ilgili yazışmalardan ve savunmalardan, eski Şehremini Mehmed Paşa'nın hastalığı sebebiyle yazılı değilse de sözlü izin alındığı ve bazı zorunlulukların bu inşaatın hızlıca yapılmasını gerektirdiği ifade edilmiştir. Bunlardan biri muhacir işçilerin yevmiyelerinin ödeneceğine dair İngiliz Cemiyeti tarafından verilen sözün zamanının geçirilmemesi ve inşaat işleri için günlerin uzunluğundan yararlanılması kararıdır. Diğer ise bahçeyi işleten kiracının duvarın yıkık halde olması nedeniyle ücret ödemeksizin bahçeye giren kişiler nedeniyle zarar ettiğini bildirmesi ve belediyeyi dava etmeye teşebbüs etmesidir. Duvarın tahta perde biçiminde kalması nedeniyle hayvanların da bahçeye girmeleri ve özellikle yakında bulunan Taksim Topçu Kışlası'ndan sürekli moloz ve toprak yığınlarının bahçeye atılması duvarın hızlı bir biçimde inşa edilmesinde önemli diğer etkenlerdir (BOA., ŞD., Dosya no: 691, Gömlek no: 33).

Bahçenin geldiği bu durum, kent içi ortak kullanım alanı olarak "Taksim Millet Bahçesi"nin benimsenmediğini düşündürmekle birlikte; eski tip gezinti alanlarının kullanım biçimlerini belirleyen kurallardan tümüyle ayrılan noktaları da gözler önüne serer. Belediyenin park ve bahçelerin kullanımına ilişkin nizamları ile adâb-ı muaşeret kuralları, kuşkusuz mesire alanlarındaki sosyalleşme durumlarından daha farklı davranış biçimlerinin öğrenilmesini ya da öğretilmesini gerektirmektedir. Çoğu kez bir kamusal alan olarak "Millet Bahçeleri"nin ortak kullanımındaki itinasızlık gazete haberlerinde eleştirilmiştir. Söz gelimi, 1870 yılı Ekim ayında Taksim Millet Bahçesi'nin açıldığı haberi La Turquie Gazetesi'nde yer almış ancak bahçenin kullanımıyla ilgili olarak tasmaz köpekle bahçeye girenlerin bulunduğu bildirilmiştir. Ancak buna rağmen bahçeye ilgi büyüktür ve halka sürekli yeni hizmetlerin sunulduğu anlaşılmaktadır. Müzik dinletisinin yanında bahçede açılan restoran yeni hizmetlerin halka verileceğini müjdelemektedir (Akin, 2002, s. 291).

Bir belediye hizmeti olarak ortaya çıkarılan ve imar edilen toprak parçasının çeşitli hizmetlerle halka sunulması ve kontrolü ile doğal güzelliklere sahip mesire alanlarının kontrolü arasında kuşkusuz farklar vardır. Ayrıca buradaki görevlilerin çalışma biçimlerini oluşturan şartlar da birbirinden ayrılır. Özellikle kent içi bahçelerinin kullanımı için para ödenmesi gerekir ve bu sebeple girişler işletmecinin kontrolündedir. Oysa kır kahvesi işleten Bostancı Ocağı'ndan yetişmiş kişiler ya da mesire ustaları, mesireye girenlerden paranın toplanmasını gözetmek için değil, mesireyi kullanan kişilerin olay çıkarmaması ya da kadınların mesire alanlarında rahatsız edilmemeleri için görevlendirilmişlerdir (Emiroğlu, 2012, s. 588). Taksim Topçu Kışlası'nın yanında yapılan Taksim Millet Bahçesi Pera'nın canlı bir eğlence yeri haline gelince, Tozkoparan'daki Müslüman mezarlığının bir kısmı da Tepebaşı Bahçesi haline getirilmiştir (Tekeli, 1999, s. 26-27). Tepebaşı Millet Bahçesi'nin açılmasına yakın, tüm ilgiyi üzerine çekeceği düşünen yerel idare, Taksim Millet Bahçesi'nin işletilmesinden zarar edileceğine ilişkin bir kaygı içine düşmüştür. 29 Ra 1297/11 Mart 1880 yılında daireye ait bir evrakta Altıncı Belediye Dairesi'nin sınırları içinde olup inşası bitmeye

yaklaşan Tepebaşı Bahçesi'nin açılması halinde Taksim'de Millet Bahçesi'ne olan genel ilginin azalacağı ve bahçeyi işletme hakkını alan kiracı ile olan kontratın süresinin de bitmek üzere olması sebebiyle indirim yapılarak kontratının yenilendiği tebliğ edilmiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 282, Gömlek no: 17).

Plan 1: Taksim Millet Bahçesi'nin planı ve solunda yer alan Taksim Topçu Kışlası
(Çelik, 1998, s.57).

Tepebaşı Millet Bahçesi ise, Eduard Blacque Bey'in Altıncı Belediye Dairesi Başkanlığı zamanında gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi özellikle Tepebaşı'ndaki Petit-Champs Mezarlığı'ndan ve Taksim'deki Grand-Champs'dan kalan büyük alanların parka dönüştürülmesi, Altıncı Daire'nin önemli uygulamalarındandır. La Turquie Gazetesi'nin 14 Ağustos 1866 yılında yayınlanan sayısında, Tepebaşı'ndaki mezarlığı ayıran duvarın dışındaki belirsiz alanların doldurulmakta ve tesviye edilmekte olduğu halka haber verilmektedir. Ayrıca buraların ağaçlandırılarak Tepebaşı Bulvarı ile aynı seviyeye getirileceği ve konumu dolayısıyla manzaraya açılan bir dinlenme alanı sağlayacağı bildirilmektedir (Akın, 2002, s. 290). Tepebaşı Millet Bahçesi'nin tasarımına bakıldığında (Plan 2) Taksim Millet Bahçesi'ne göre geometrik düzenlemeden uzak ve kendiliğinden oluşmuş hissini veren yeşil alanların eğrisel hatlarla bahçeyi sardığı bir tasarım yaklaşımının benimsendiği görülür. Havuzlar da küçük su birikintileri biçiminde bu yeşil alanlara eşlik etmiştir. Buna rağmen tiyatro binasının katı geometrisi peyzajla ilişkisizdir.

Plan 2: Tepebaşı Millet Bahçesi'nin 1295/1879-1880 yılında yapılan planı
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Hrt_004253).

Tepebaşı Millet Bahçesi'nin kent alanındaki dönüşüm sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir. Bahçe alanının uzun zamanlardan beri havayı bozacak ölçüde atık maddelerle dolu olduğu ve bahçe etrafındaki halkın sağlığını tehdit ettiği anlaşılmaktadır. Halkın şikâyetiyle belediye tarafından, sultandan irade istenerek bu arsanın belediyeye terk edilmesi talep edilmiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 696, Gömlek no: 6). Ayrıca bahçe alanının bir kısmında Müslüman Mezarlığı olduğundan içinde bina inşa etmenin doğru olmayacağı ve bahçe olarak bırakılmasının uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Bahçenin inşa süreci ve ortaya çıkışındaki çabalara göz atıldığında; Altıncı Belediye Dairesi'ne çok yönlü fayda sağlamaya yönelik olarak kent merkezinde üretilen arsanın çeşitli amaçlarla örgütlenmesine ilişkin bir girişim olduğu dikkat çeker. Ancak inşa sürecindeki işleyişin kurallara bağlı gerçekleştirilmemesi sonradan oldukça büyük sorunlar yaratmıştır. Öncelikle eski Sadrazam Hayreddin Paşa'nın sözlü emriyle bahçenin inşa edildiği iddialarına ilişkin olarak paşadan bir açıklama yapması istenmiştir. 27 Muharrem 1299/19 Aralık 1881 yılında Hayreddin imzalı belgede (adı geçen eski sadrazam Hayreddin Paşa olmalıdır), konuya ilişkin bir cevap vermişse de; durumu tam olarak aydınlatıldığı söylenemez. Paşa sadece keşif ve düzenleme için yapılacak işlemleri men edecek ya da erteleyecek bir emir vermediğini belirtmekle yetinmiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 696, Gömlek no: 6).

22 Muharrem 1299/14 Aralık 1881 yılında yazılmış bir evrakta ise, Tepebaşı'nda inşa edilen "Millet Bahçesi"nin usul ve kaidelere uygun olarak keşfinin yapılıp yapılmadığı sorularak, bankadan alınan borç ve bahçeden faydalanan evlerden toplanan ve Altıncı Belediye Dairesi veznesinden verilen paraların hangi emre bağlı olarak gerçekleştirildiğine dair bir açıklama yapması için Altıncı Belediye Dairesi Müdürü Eduard Blacque Bey'e başvurulmuş ve inşa süreci ile ilgili bilgi vermesi talep edilmiştir. Blacque Bey, 23

Haziran 1297/5 Temmuz 1881 tarihli savunmasında; 30 Nisan 1296/12 Mayıs 1880 yılında Şehremâneti'ne sundukları bir arıza olduğundan söz ederek; bahçenin daireye bırakılmasının bir yaz mevsimine denk geldiğini ve bahçenin içinde uzun yıllardan beri atık ve çöplerin olması dolayısıyla halkın şikâyeti üzerine yine bir yaz günü zaman geçirmeden Hayreddin Paşa'dan alınan sözlü emirle işe başlandığını belirtmiştir. Herhangi bir yazılı emir almaksızın başlanan inşaat işi, Osmanlı Bankası'ndan alınan borçla, daire veznesinden ödenen paralar ve bahçeden yararlanacak evlerden "şerefiye" adı altında toplanan ianelerle gerçekleşmiştir. Belediye dairesinin borç içinde olması nedeniyle Eduard Blacque Bey, böyle bir yol izlemek zorunda kalmıştır. Blacque Bey, bankadan alınacak borç para için Bâb-ı âlî'nin iznine başvurulduğunu kaydetmiştir. Alınan borcun ödenmesi için bahçe, yakın bir zamanda yıllık 1500 Lira bedel ile kiraya verilmiştir. Ayrıca genel harcamaya ilişkin defter sunulmuştur. Bahçenin toplam masrafı 1.226.786 kuruş 30 para olarak hesaplanmıştır. Bahçeden yararlanacak bina sahiplerinden 324.000 kuruş alınmış, Altıncı Daire veznesinden 132.795 kuruş ödenmiş, 769.901 kuruş da bahçe gelirinden ödenmek üzere % 6-7 faizle Osmanlı Bankası'ndan borç alınmıştır. Keşif ve borçlanmaya ilişkin bir emir ve izin almaksızın tüm bu işlemlerin gerçekleştiği kaydedilmişse de (BOA., ŞD., Dosya no: 696, Gömlek no: 6), harcamaların ve satın almaların irade ile kurulan bir komisyon ve banka memurları tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıca komisyon üyelerinin 15 Haziran 1297/27 Haziran 1881 yılında hazırladığı bir keşif defteri de mevcuttur. Keşif defterindeki imzalara bakıldığında dönemin ünlü kalfalarının adlarının oluşturduğu komisyonda; Vasilaki Kalfa, Petraki Kalfa, Kosti Kalfa ve N. Zografos (Nicolas Zografos olmalı) yer almıştır. Söz konusu keşif defterinde bahçenin düzenlenmesi, çevre duvarının inşası, demir parmaklık ile kapı yapımı dışında tiyatro binasının inşa biçimini içeren bir metin ve malzemeler, detaylı biçimde ele alınmıştır (BOA., ŞD., Dosya no: 696, Gömlek no: 6).

Tepebaşı Millet Bahçesi'nin inşasıyla ilgili yapılan yazışmalar, Eduard Blacque Bey'in inşa edilen bahçenin kent halkına sağladığı yararları içeren görüşleriyle son bulmaktadır. Altıncı Belediye Dairesi Başkanı'na göre bu faydalar şöyle sıralanabilir (BOA., ŞD., Dosya no: 696, Gömlek no: 6):

- Kullanılmayan ve kirli durumda olan bir arsaya fidanlar ekilerek ve etrafı duvarlarla çevrilerek temizlenmiş ve muhitin havasını temizleyerek halkın faydasına sunulmuştur.
- Evkâf-ı Hümayûn tarafından arşını ancak yarım Lira'ya satılabilen kabristanlar bu bahçenin verdiği şerefiye ile bugün iki veya üç Lira'ya satılmaktadır. Bu durumdan Evkâf-ı Hümayûn yararlandığı gibi, Maliye Hazinesi de istifade etmiştir.
- Bahçenin inşası sırasında fakir muhacirlerden birkaç yüz kişi aylarca çalıştırılmış ve fakirler sultana duacı olmuştur.
- Banka borcu ödendikten sonra Altıncı Daire'ye kalacak yıllık 1500-2000 Lira gelir, bu bahçe sayesinde elde edilecektir.

Eduard Blacque Bey'in çıkardığı maddi ve manevi sonuçlar ve Millet Bahçeleri'nin oluşturulmasına dair süreç incelendiğinde; geleneksel gezinti mekânlarından kopuşlara

ilişkin genel bir değerlendirme yaparak sonuca doğru yönelmek mümkün hale gelmektedir.

3. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Osmanlı dünyasında geleneksel gezinin mekânlarından yola çıkarak “Millet Bahçeleri”ne ilişkin bazı örnekler üzerinden yapılan bu incelemede; kavramdan tasarıma ve inşaya kadar geçen süreçteki bazı kararlar, inşa faaliyetleri, kullanım ve işletme özelliklerine göre değerlendirmeler yapılarak “Millet Bahçeleri” hakkında genel sonuçlara varılmıştır. Kuşkusuz “Millet Bahçeleri”ne ilişkin burada kaydedilen sonuçlar; mesirelerden dönüştürülenler ya da adları değişen kırık alanlar üzerinden elde edilmemiştir. Burada tespit edilen maddeler bazı arşiv belgelerinde yazılı olan ve “Millet Bahçesi” olarak inşa edilmeye niyet edilen girişimler hakkındaki sonuçlardır. Buna göre sonuçlara ilişkin maddeler şöyle sıralanabilir:

- Yerel yönetimlerin kent içinde her semtte ve kent merkezine yakın bir noktada Millet Bahçesi oluşturma fikri, 19. yüzyılın sonlarında oldukça yaygın hale gelmiştir. Millet Bahçeleri gecikmiş bir Tanzimat projesi olarak Osmanlı toplumundaki çeşitli milletleri bir araya getiren bir kamusal mekânın yaratılması amacını taşımaktadır. Ancak uygulamada bu amacın sonuca ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.

- Para ödenerek girilen Millet Bahçeleri bu yönleriyle belediyeye gelir sağlamaktadır. Bu dönemde pek fazla itiraz görmemişse de¹⁰; Şehremini Cemil Topuzlu zamanında Taksim ve Tepebaşı Millet Bahçeleri herkese açık hale getirilmiştir (Topuzlu, 2017, s. 134). Oysa, ücret alındığı zamanlarda zengin ve fakir ayrımını kesin biçimde ortaya koyan kent mekânlarıdır¹¹.

- Ücretli giriş dışında duvarlarla katı biçimde belirlenen sınırlar, bahçeye dâhil olunmasına getirilen diğer somut engellerdir. Ancak bununla birlikte, mesirelerin geniş koruluk alanlarıyla getirdiği sınırsızlık algısını ortadan kaldıran tanımlı alanlar sunarlar. Halid Ziya Uşaklıgil’in “*Nesl-i Ahîr*” adlı eserinde Tepebaşı Millet Bahçesi “*adi bir square (meydan) derecesinde ehemmiyeti olmayan bu ancak bir mendil kadar geniş Millet Bahçesi...*” olarak tanımlanmıştır (Uşaklıgil, 2009, s. 42). Bu ifadelerden Avrupa’daki meydan örneklerinin en küçükleriyle bile karşılaştırılmayacak boyutta küçük bir mekândan söz edildiği anlaşılmaktadır.

- Mesire alanlarından sonradan ayrılanları varsa da; yeni inşa edilen Millet Bahçeleri çoğunlukla, kent halkı için mesire alanları gibi doğal güzellikleriyle kabul edilen kendilerinden oluşumlar değillerdir. İmar etme düşüncesi ile tasarlanmış ve çoğu barok bahçelerdeki geometrik düzenli biçim verilmiş yeşil kısa bitkilerle süslenmiştir.

¹⁰ Sultanahmet Meydanı’nda yapımı başlayan “Millet Bahçesi”nin inşasını olumlu bulmasına rağmen sürecin uzamasından yakınan Basiretçi Ali Efendi, bahçeye girmek için halktan 20, askerlerden ve öğrencilerden ise 10’ar para alınacağını kaydeder ancak bahçelerin ücretlendirilmesiyle ilgili herhangi bir eleştiride bulunmaz. Bkz. (Basiretçi Ali Efendi, 2017, s. 23, 39).

¹¹ Cemil Topuzlu anılarında, Tepebaşı ve Taksim Millet Bahçeleri’nin giriş ücretine tâbi olmaları nedeniyle fakir halkın buralardan istifade edemediğinden söz eder. Bkz. (Boyar ve Fleet, 2017, s. 271).

Sonradan ekilen fidanlar, akarsu yerine yapılan fıskiyeli havuzlar, çiçek tarhları; önceden yapılan planlarla gerçekleştirilmiştir.

- Çeşitli peyzaj düzenlemeleriyle atıl ve bakımsız kalan kent toprağının imar edilmesi görüşünden ortaya çıkmışlardır. Bununla birlikte, inşa süreci ve inşa sonrasındaki bakımı sırasında çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Tüm bu organizasyonlar gelirlerinin az olması nedeniyle yerel yönetimlerin borçlanmasına neden olmuştur.

- Geniş bulvarların düzenlenmesi sırasında çoğunlukla çöplük ya da eski mezarlıkların dönüştürülmesiyle kente kazandırıldıkları için yerel yönetimler tarafından maliyetleri fazla bulunmuştur.

- Millet Bahçeleri'nin ortaya çıkarılmasında modern kent modellerindeki gibi kent halkının şikâyetleri ve talepleri etkili olmuştur. Bu sebeple mesireleri kullanan halkın beğenisini belirleyen sultan ve saray erkânının yönlendirdiği veya keşfettiği alanlar değillerdir. Atık alanı olarak bırakılan bu alanları kentli olma bilinci ile kente kazandırma eğilimi dikkat çekmektedir.

- Mesirelerdeki kuralları aşan geleneksel eğlence anlayışından uzak ve belediyenin sunduğu hizmetlerle gelişen eğlence yaklaşımı, batılılaşan toplumun zevk ve tercihleriyle Millet Bahçeleri'ni biçimlendirmiştir. Edebi eserlerde burada sanatlarının icra eden sanatçıların Avrupa'nın kaybolmuş köşelerinden bulunup getirilen kişiler olduğu anlatılmaktaysa da (Uşaklıgil, 2009, s. 42); lokantalar, tiyatrolar, kafeler, kulüpler ve müzik dinletileri için salonlar; Millet Bahçeleri'nin ayrılmaz parçalarıdır. Oysa mesireler, kurallara uymayan ve kendi eğlencelerini kendi yaratan erkeklerin asayişi bozan tutumlarıyla dikkat çeker¹². Millet Bahçeleri birbirine yakın sınıftan ve statüden kişilerin karşılaşmasını olanaklı kılarken¹³, mesireler kontrol edilemez büyüklükleri nedeniyle pek çok farklı halk grubunu ve etnik kökene sahip kişileri karşılaştırır. Ancak bu karşılaşmaların sonucu çoğu kez kavga ya da tartışmayla biter¹⁴.

- Millet Bahçeleri'nde kadın ve erkeğin davranış kodlarını, nizânameler ve adâb-ı muâşeret kuralları belirlemiş ve mesirelere göre gerek yapılar gerek mekân örgütlenmesi ve sanatsal faaliyetlerle geleneksel davranış kodlarından farklı biçimde sosyal ilişkiler düzene sokulmuş biçimlenmiş ve geliştirilmiştir¹⁵.

- Geleneksel mesire alanlarında rastlanmayan protesto ve mitingler Millet Bahçeleri'nde yapılmak istenmiştir. Ancak, yönetimin kontrolü bu tip etkinliklerin gerçekleşmesine

¹² Mesirelerde çalgı çalmak yasak olmasına rağmen sık sık bu kurala uyulmadığı görülür. Konuyla ilgili olarak bkz. BOA., C.ZB., Dosya no: 66, Gömlek no: 3277. Mesirelerde içki içen ve yanında çengiller getiren erkeklerin yarattığı tekinsiz ortam için bkz. (Boyar ve Fleet, 2017, s. 265).

¹³ Söz gelimi Tepebaşı Millet Bahçesi Servet-i Fünûncuların uğrak yeri olarak bilinmektedir (Uşaklıgil, 2009, s. 42).

¹⁴ Üsküp'te bir mesire yerinde karşılaşan Bulgar ve Sırp öğrenciler arasında çıkan münakaşa için bkz. BOA., YA.HUS., Dosya no: 393, Gömlek no: 16.

¹⁵ Genellikle mesire yerlerine gidecek olanlara yazılı tembihler yapılmaktadır. Söz gelimi, 19. yüzyılın ortalarına ait bir belgede baharın gelmesiyle Kâğıthane etrafındaki mesire yerlerine gidecek olanlara bazı tembihler yapılması uygun görülmüştür. Bunun için bkz. BOA., A.AMD., Dosya no: 17, Gömlek no: 65.

çoğu kez engel teşkil etmiştir¹⁶. Bununla birlikte, sonuca ulaşanlar ve sultanın gözü önünde millet bahçelerinde protesto amacıyla konferans veren siyasiler de vardır. Söz gelimi, İttihat ve Terakki Partisi döneminde Maliye Bakanı olan Cavit Bey'in Selanik Millet Bahçesi'nde 1911 yılında istifasını protesto etmek için bir konferans düzenlediği ve bu konferanstan sultanın haberi olmamasına rağmen tesadüfen bahçede bulunduğu bilinmektedir (Tunçer, 2010, s. 13-14).

- Millet Bahçeleri, Osmanlı dünyasında gezinin tanımını "teneffüs", "teferrüç" ve "tenezzüh" sözcüklerinin içeriğini oluşturan mekân değiştirme eyleminin kapsamından çıkararak, gündelik hayat içinde boş zaman yaratılmasını gerektiren tümüyle eğlenceye yönelik, konulu aktiviteler sunan bir eğilimin başlangıcını yapmıştır. Bu bahçeler kamusal fayda sağlamak için yapılan toplantılar ve eğlenceler için de kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

Akın, Nur, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, 2. B., İstanbul 2002.

Altınay, Ahmet Refik, *Lâle Devri*, İlgî Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan, Ben Kepçe*, 2. B., İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

Ayverdi, Sâmiha, *İbrâhim Efendi Konağı*, 14. B., Kubbealtı, İstanbul 2015.

Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 3. B., Haz.: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz.: Nuri Sağlam, Erdem Yayınları, İstanbul 2017.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 15. B., Y.K.Y., İstanbul 2010.

Boyar Ebru ve Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev.: Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, 2.B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁶ Posta ve Telgraf memurlarının düştükleri mağduriyet nedeniyle Sultanahmet Millet Bahçesi'nde düzenlemek istedikleri mitinge bir miktar müfreze gönderilerek mitingin men edildiği ifade edilmektedir. BOA., BEO., Dosya no: 3516, Gömlek no: 263657. Konuyla ilgili olarak Samatya Posta ve Telgraf Şubesi Başmemuru Muhyiddin Efendi'nin mitinge engel olduğuna dair şikâyeti dikkat çeker. Bunun için bkz. BOA., BEO., Dosya no: 3518, Gömlek no: 263788.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 26. B., Ankara 2010, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

Emiroğlu, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, 1. B., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Evren, Burçak, *Seyyahların Gözüyle Semt Semt İstanbul*, Novartis, İstanbul 2010.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, 5. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Georgeon, François, *Osmanlıdan Cumhuriyete İstanbul'da Ramazan*, Çev.: Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

Gürbüz, Elif, *Tarih İçerisinde İstanbul'daki Mesire Olgusu ve Mesire Alanlarının Geçirdikleri Değişimin Kağıthane Mesiresi Örneği Üzerinden İrdelenmesi*, Y. Lisans Tezi (yayımlanmamış), İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.

Gürkaş, Tayfun, *Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Kamusal Yeşil Alanın Doğuşu*, Yüksek Lisans Tezi (basılmamış) Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003.

Hisar, Abdülhak Şinasi, *Çamlıca'daki Eniştemiz*, 2. B., Y.K.Y., İstanbul 2008.

Karay, Refik Halid, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2017.

Kartal, Betül, *İstanbul'daki Tarihi Saray Bahçelerinin Peyzaj Mimarlığı Açısından İncelenmesi*, Y. Lisans Tezi (yayımlanmamış), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.

Özer, İlbeyi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul 2006.

Pervititch, Jacques, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, Tarih Vakfı, İstanbul (t.y.).

Refik, Ahmet, *Eski İstanbul*, Yay. Haz.: Sami Önal, İletişim Yay., İstanbul 1998.

Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2005.

Sevengil, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, 4. B., İletişim Yay., İstanbul 1998.

Sezer Sennur ve Adnan Özyalçiner, *Bir Zamanların İstanbulu: Eski İstanbul Yaşayışı ve Folkloru*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2005.

Tekeli, İlhan, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, 2. B., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 19-30.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 6. B., İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Tunçer, Polat, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe, İstanbul 2010.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Kırık Hayatlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2018.

_, *Zamanın Aynasında Kocaeli*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli t.y.

URL 1. Alus, Sermed Muhtar, "İstanbul'da Bakırköy Nasıldı?", *Geçmiş Zaman Olur ki...*, *Taha Toros Arşivi*, earsiv.sehir.edu.tr. Erişim: 30.06.2018.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri:

A.AMD., Sadaret Amedi Kalemî Evrakı,

BEO., Bâb-ı âlî Evrak Odası,

C.ZB., Cevdet Zabtiye,

DH.İD., Dahiliye İdari Kısım Belgeleri,

DH.MB.HPS., Dahiliye Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeler,

DH.MKT., Dahiliye Mektubi Kalemî,

FTG., Fotoğraf Albümü,

İ.ŞD., İrade Şurayı Devlet,

M.VL., Meclis-i Vâlâ,

ŞD., Şurayı Devlet,

YA.HUS., Yıldız Hususi Maruzat,

Y.PRK.AZJ., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journalleri.